

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկա հատորների մեջ հավաքված փաստաթղթերը ներկայացնում են Վանի, Կարինի, Բիթլիսի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի նահանգներում և Պարսկահայքում թուրքերի կողմից իրականացված կոտորածների պատկերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանը բաժանված էր նահանգների (վիլայեթների)՝ Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Էրզրումի (Կարնո), Խարբերդի, Դիարբեքի (Տիգրանակերտի), Սեբաստիայի: Հայության հոծ զանգված էր բնակվում Տրապիզոնի և Թուրքիայի մյուս նահանգներում:

Վանի նահանգի տարածքը 33,6 հազար կմ² էր՝ բաժանված 2 գավառի՝ Վանի և Հաքյարիի:

Վանի գավառի գավառակներն էին՝ Արծկե-Ալջավազ, Արճեշ, Բերկրի, Գյավաշ (գյուղախմբերը՝ Կարճկան, Մոկս, Վերին Կարկառ), Մահմուդի, Նորդուզ (1913-ից՝ Մամուրեթ ուր Ռեշատ), Շատախ, Վան (Վան-Տոսպ, Արճակ, Թիմար և Հայոց ձոր գյուղախմբերը): Հաքյարիի գավառակներն էին՝ Աղբակ, Գյավառ, Խոշաբ, Շամդինան, Ջուլամերկ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Վանի նահանգում բնակվել է շուրջ 485 հազար մարդ (հայ, քուրդ, ասորի, թուրք, եզդի, հրեա, կովկասյան լեռնականներ, գնչու և այլն): 1870-1880-ական թթ. հայերի թիվը 250-300 հազար էր (բնակչության շուրջ 60%-ը): Սակայն միայն 1894-1896թթ. կոտորածներն ու արտագաղթը շուրջ 50 հազարով կրճատել են Վանի նահանգի հայ բնակչության թիվը: Այդուհանդերձ, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, հայերը կազմել են տեղի ամենամեծաթիվ էթնիկ. տարրը՝ 210 հզ. մարդ (շուրջ 43%):

Բիթլիսի (Բաղեշի) նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արևմտյան Հայաստանում, Բիթլիս (Բաղեշ) կենտրոնով, ստեղծվել է 1879-1880 թվականներին: Այն նախկինում ընդգրկվել է Վանի, Էրզրումի և Դիարբեքի նահանգների մեջ: 1909 թ. նահանգը ուներ չորս գավառ՝ Բիթլիս, Սղերդ, Մուշ, Գենջ, տարածությունը 27100 կմ²:

Բիթլիսի գավառի գավառակներն էին՝ Խլաթ, Բիթլիս, Դատվան (Ռահվա), Ազնվածոր (Գյոզալդարա), Տատիկ, Բայիկ, Մոտկան, Խիզան: Սղերդ գավառի գավառակներն էին՝ Սղերդ, Խարզան, Էրուհ, Բարվարի, Շիրվան: Մուշ գավառի գավառակներն էին՝ Մանազկերտ, Բուլանրիս, Վարդո, Մուշ, Սասուն: Գենջ գավառի գավառակներն էին՝ Գենջ, Ճապաղջուր, Խուլփի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին նահանգն ուներ մոտ 500 հազար բնակիչ: 1882թ. նահանգն ուներ 250 հազար հայ բնա-

կիջ, որոնց թիվը զգալիորեն նվազել է 1895-1896թթ. հայկական կոտորածների և դրանց հաջորդած արտագաղթի հետևանքով: Այնուամենայնիվ 1914թ. Բիթլիսի նահանգում ապրում էր մոտ 240 հազար հայ: Բիթլիսի նահանգում բնակվում էին նաև քրդեր, թուրքեր (հիմնականում քրդական ծագմամբ), ասորիներ:¹

Էրզրումի (Կարնո) նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արևմտյան Հայաստանում, Էրզրում կենտրոնով, կազմավորվել է 1514-1534 թվականներին:

Էրզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգներից էր: Այն բաղկացած էր Էրզրումի (Էրզրումի, Բաբերդի, Դերջանի, Բասենի, Սպերի, Թորթումի, Կեսկիմի, Խնուսի, Քըղիի գավառակներով), Երզնկայի (Երզնկայի, Կամախի, Կերճանիսի, Ղուզուջանի, Կուրուջայի գավառակներով) և Բայազետի (Բայազետի, Ալաշկերտի, Դիադինի, Կարաքիլիսեի, Անթափի կամ Դութաղի գավառակներով) գավառներից: Նահանգի հայ բնակչության թիվը պատերազմի նախօրյակին կազմում էր ավելի քան 200 հազար:²

Խարբերդի (Մամուրեթ ուլ Ազիզի) նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արևմտյան Հայաստանում, կենտրոնը՝ Խարբերդ, 1867թ.՝ Մեզիրե: Ստեղծվել է 1847թ., Դիարբեքիի, Սեբաստիայի և Մարաշի նահանգներից առանձնացված գավառներից: 1913-ին ուներ երեք գավառ՝ Դերսիմ (Խոզաթ, Կըրլքիլիսա կամ Նազըմիե, Մեծկերտ կամ Մազկերտ, Չարսանջակ, Չմշկածակ, Օվաջըկ գավառակներով), Մամուրեթ ուլ Ազիզ (Ակն, Արաբկիր, Խարբերդ, Կապան-Մադեն, Փութուրկե կամ Շիրո գավառակներով) և Մալաթիա (Աղջադաղ, Բեհեսնի, Հիսնի-Մանսուր կամ Ադրյաման, Մալաթիա, Քյախթա գավառակներով): Տարածությունը՝ 37800 կմ²:

20-րդ դարի սկզբին ուներ ավելի քան 575 հազ. բնակչություն: Հայերը միշտ կազմել են նահանգի բնակչության ամենաստվար մասը: Խարբերդի նահանգի հայերը մեծ կորուստներ են կրել 1894-1896թթ. կոտորածների ժամանակ: 1912թ. նահանգում ապրում էր 204 հազ. հայ (35,4%): Կային նաև քրդեր (հիմնականում կըրլբաշներ), թուրքեր, ասորիներ, հույներ:

Դիարբեքիի (Տիգրանակերտի) նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արևմտյան Հայաստանում, Դիարբեքի կենտրոնով: 20-րդ դարի սկզբին ուներ երեք գավառ՝ Դիարբեքի, Արդնի կամ Արդանա-Մադեն և Մարդին: Տարածությունը 47220 կմ²:

¹ Տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ.1, էջ 531-532:

² Տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ.2, էջ 240-241:

20-րդ դարի սկզբին ուներ մոտ 470 հազ. բնակչություն (հայեր, ասորիներ, քրդեր, թուրքեր, հույներ, հրեաներ և այլն): 1880-ական թվականների սկզբին Դիարբեքիի նահանգում ապրել է մոտ 150 հազ. հայ, սակայն նրանց թիվը խիստ կրճատվել է հետագա տասնամյակների կոտորածների և գաղթի հետևանքով: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Դիարբեքիի նահանգում բնակվում էին ավելի քան 130 հազ. հայեր:

Սեբաստիայի նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արևմտյան Հայաստանում՝ պատմական Փոքր Հայքի տարածքում: Վարչական կենտրոնը՝ Սեբաստիա (Սվազ): 19-րդ դարում վերջին ուներ 4 գավառ՝ Սեբաստիա (կենտրոնական գավառ), Շապին Գարահիսար, Եվդոկիա (Թոխաթ), Ամասիա, որոնք իրենց հերթին բաժանված էին 28 գավառակների: Սեբաստիայի նահանգում կար 4761 քաղաք ու գյուղ:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով՝ 1880-ական թվականներին Սեբաստիայի նահանգում և Կեսարիայի գավառում կար 670 հազար հայ (20-25 հազար զոհվել է 1895-1896թթ. կոտորածների ժամանակ):

Մեծ եղեռնի ժամանակ Սեբաստիայի նահանգի հայ բնակչությունը հիմնական մասը ոչնչացվել է Հալեպի ճանապարհին և Դեյր Էզ Ջորում: Սեբաստիայի նահանգի 418 հազար հայերից փրկվել է ընդամենը 16800-ը:

Տրապիզոնի նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Սև ծովի հարավային ափին, Տրապիզոն կենտրոնով: Կազմավորվել է 1519-1520թթ.: Տրապիզոնի նահանգի սահմանները վերջնականապես ձևավորվել են 1878թ.: Աջարիան Ռուսաստանին անցնելուց հետո: Տարածքը՝ 31,3 հազ. կմ² (այլ տվյալներով՝ 32,7 հազ. կմ²): Ուներ 4 գավառ՝ Տրապիզոն, Լազիստան, Գյումուշխանե և Ջանիկ: 1910-ին Ջանիկը վերածվել է առանձին վարչամիավորի՝ «ինքնուրույն գավառի»:

Հայերը Տրապիզոնի նահանգի հնագույն բնակիչներից են: Մինչև 18-րդ դարը նրանք զանգվածաբար ապրում էին նահանգի արևելյան և հարավային շրջաններում՝ Համշենի (Համամաշեն), Քելքիթի (Գայլգետ) և Սյուրմենիի գավառներում, Տրապիզոնում, այլ քաղաքներում: 18-րդ դարում թուրք կոտորածների ու վայրագությունների հետևանքով համշենահայերի հիմնական մասը բռնի կրոնափոխվել է (1914թ. նշված տարածքում հաշվվում էին հարյուրավոր բնակավայրեր՝ 150-200 հազար մահմեդական հայ բնակիչներով, որոնք պահպանել էին իրենց լեզուն և ազգային կենցաղը): 1895-1896թթ. կոտորածներից հետո Տրապիզոնի նահանգից սկիզբ է առել հայերի զանգվածային արտագաղթ Ռուսական կայս-

րություն: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Տրապիզոնի նահանգում բնակվում էր շուրջ 100 հազ. հայ:

Հրապարակվող փաստաթղթերի համակողմանի ուսումնասիրությունը տալիս է Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության նախապատրաստման և իրականացման հստակ պատկերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռ չսկսած Թուրքիայում հայտարարվում է սեֆերբերլիկ՝ համընդհանուր զորահավաք, որին ենթակա էին ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչությունը՝ այդ թվում հայերը: Զորակոչային տարիքի՝ 20-23 տարեկան տղամարդիկ արդեն գտնվում էին բանակում, ուստի զորահավաքը սկսվեց 24-27 տարեկան տղամարդկանցից, որին հետևեց մինչև 32 տարեկան հասակ ունեցողները, ապա՝ մինչև 45: Հայ զինվորները ի սկզբանե գտնվում էին շատ ծանր վիճակում, նրանք կատարում էին ամենածանր աշխատանքները, ենթարկվում ծաղր ու ծանակի, կրոնական բնույթի վիրավորանքների և տարբեր բռնությունների: 1914թ. աշնանը նրանց սկսում են զինաթափել և տեղափոխվել «ամէլե թաբուրի» (բանվորական գումարտակ):

1914թ. ամռանը իրականացված զորահավաքի պատճառով հայ բնակչությունը մնաց անպաշտպան. տղամարդկանցից դատարկված գյուղերում տեղ ու տիրական դարձան թուրք պաշտոնյաները և ոստիկանները: Նրանք «թեքեալիֆի հարբիե» կոչված պատերազմական տուրքի անվան տակ սկսեցին թալանել հայ բնակչությանը, բռնագրավելով ամեն ինչ՝ դրամ, ցորեն, գարի, ձավարեղեն, յուղ, պանիր, հաց, ոչխար, երինջ, գուլպա, ձեռնոց, տրեխ, խոտ, աթար, պարան, բուրդ, նավթ և այլն: Միաժամանակ բնակչությունը պարտավոր էր բանակին տալ նաև պատերազմական նվիրատվություն կամ օգնություն՝ իանե, որը յուրաքանչյուր զավառակի համար կազմում էր 200-ական թիթեղ դավուրմա և 250-ական օխա (25 փութ) յուղ, իսկ յուրաքանչյուր գյուղի՝ 10-ական ոչխար, նաև ցորեն, գարի, հարդ, խոտ:

Հավաքած հարկը, ինչպես նաև տարբեր ռազմական բեռներ տեղափոխելու պարտականությունը, որը ուներ օլամ անունը, հիմնականում դրված էր հայ բնակչության վրա: Ոչ զինվորացուները, այսինքն՝ 45 տարեկաններից բարձր տղամարդիկ, անգամ կանայք, «կռնակնին ցորեն, գարի, փամփուշտ և այլն բեռցուցած», խորը ձյան միջով, շարժվում էին ռազմաճակատ:

Սակայն արդետը մոտենում էր: Թուրքական իշխանությունները իրենց ծրագիրը իրականացնելու համար նախ զինում են մահմեդական բնակչությանը և ծեծի ու խոշտանգումների միջոցով հայերի ձեռքից հավաքում են զենքերը:

Հայ բնակչության ոչնչացման ծրագրերի մասին, դեռևս ինքնապաշտպանական կռիվների ընթացքում, հայկական կողմի ձեռքն են ընկել որոշակի պաշտոնական փաստաթղթեր:

Հրապարակվող փաստաթղթերը անվերապահորեն վկայում են հայ բնակչության ոչնչացման թուրքական ծրագրի առաջին կետի՝ հայ արական բնակչության իսպառ ոչնչացման իրողությունը: Նաև մանրամասն տվյալներ են ներկայացնում հայ բնակչության ջարդերի ընթացքում գործադրված տանջանքների մասին՝ շատերին ողջ-ողջ մորթագերծ են արել կամ մորթը աքցանով, շամփուրով պլոկել, մարմնի անդամները հատել, մի մասին այրել և այլն: Մասնավոր խստություն են գործադրել կրոնավորների նկատմամբ, քահանաներին սաստիկ տանջելով սպանել են, մորուքը պոկել կամ խանձել, աչքերը կուրացրել, լեզուն ու քիթը կտրել և այլն: Մարդկանց ոչնչացնելու համար գործ են ածվել հնարավոր ամեն միջոց՝ հրացան, սվին, սուր, դաշույն, կացին, եղան, մանգաղ, բահ, պարան, քար, անդունդ նետել, զետուև խեղդել, այրել, կենդանի թաղել:

Հրատարակվող փաստաթղթերի շնորհիվ նաև հայտնի են դառնում ջարդերի կազմակերպիչների և իրականացնողների անունները:

Թուրքական ծրագրի հաջորդ կետը հայ կանանց և մանուկներին մահմեդականացումն էր, և որոշ վայրերում դա նրանց հաջողվել է: Կոտորածի առաջին օրերի, սարսափների ազդեցության տակ, ոմանք զնացել են այդ քայլին, սակայն շատ-շատերը մահը գերադասել են կրոնավորխուսթյունից:

Հայկական շատ վայրերի բնակիչներ օրհասական մարտեր են մղել թուրքական կանոնավոր զինված ուժերի և հազարավոր կատաղած խուժանի դեմ: Որոշ դեպքերում ինքնապաշտպանության շնորհիվ հայ բնակչության մի մասին հաջողվում է փրկվել թուրքական ջարդերից: Ինքնապաշտպանության են դիմել ինչպես խմբերով, այնպես էլ անհատապես: Նշանավոր է Սասունի ինքնապաշտպանությունը, որտեղ հայ մարտիկները ցույց տվեցին խիզախության և անձնագոհության փայլուն օրինակներ: Միշտ չէ, որ ինքնապաշտպանները հասել են հաջողության: Հաճախ ռազմամթերքի պակասի պատճառով նրանք մարտերով նահանջել են կամ կոտորվել են մյուս բնակիչների հետ միասին:

Անհրաժեշտ է նաև անրադառնալ մի կարևոր խնդրի: Արդյո՞ք մահմեդական ողջ բնակչությունն է մասնակցել ջարդերին, թե՞ նրանց մեջ եղել են ազնիվ մարդիկ, որոնք չեն մասնակցել հայ բնակչության ոչնչացմա-

նը, փրկել են իրենց հարևանի, համագյուղացու կյանքը, կամ ընդդիմացել են իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականությունը: Այդպիսիները եղել են, և վերապրածները չեն մոռացել նրանց:

Ժողովածուում հրատարակված փաստաթղթերը վկայում են, որ հայերի կոտորած հիմնականում իրականացվել է քրդերի ձեռքով, թեպետ առանձին դեպքերում մասնակցություն են ունեցել նաև թուրքերն ու չեքքեզները:

Թուրքական իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականությունը բոլոր նահանգներում հիմնականում նույն ձեռագիրն ուներ: Սկզբից ձերբակալում էին նշանավոր մարդկանց և այլ վայր տեղափոխելու անվան տակ ճանապարհների մոտակայքերում, աչքից հեռու վայրերում ոչնչացնում, ապա հերթը հասնում էր մյուս տղամարդկանց, հետո էլ կանանց ու երեխաներին:

Ժողովածուում տեղ են գտել նաև հույն, ասորի, թուրք, պարսիկ ականատեսների վկայություններ թուրքական իշխանությունների կողմից հայ բնակչության զանգվածային բնաջնջման փաստերի մասին:

Փաստորեն, առաջին անգամ հրապարակվում են փաստաթղթեր, որոնք արտացոլում են 1915թ. հայոց ցեղասպանության ողջ պատկերը Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում: Միաժամանակ դրանց հետ զուգահեռ հրատարակվող փաստաթղթերի մի խմբաքանակը լիարժեք կերպով արտացոլում է այդ նահանգներում կազմակերպված հայոց ինքնապաշտպանությունը, որի շնորհիվ փրկվեց Վանի, Մուշի, Սասունի հայ բնակչության մի մասը:

Վկայությունները ականատեսներից հավաքվել են ջարդերից և տեղահանությունից ընդամենը մեկ տարի անց, ուստի, և մեծ է դրանց հավաստիությունը և վավերականությունը, հետևաբար նաև դրանց արժեքը հայոց Մեծ եղեռնի համակողմանի ուսումնասիրման համար:

Ժողովածուն ունի հույժ պատմական, այսօր արդեն քաղաքական արժեք և նշանակություն, քանզի մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ երիտթուրքերի վարչակարգի կողմից իրականացրած հայոց ցեղասպանությունը եղել է նախօրոք ծրագրված և նախապատրաստված: